

Synonimiczne derywaty przymiotnikowe w historii polszczyzny

Słowa kluczowe: synonimia, przymiotnik, wariant słowotwórczy, tendencje językowe.

<https://doi.org/10.31286/JP.00988>

Wstęp

Badania synonimii słowotwórczej – obecne w polskiej lingwistyce od lat 60. XX wieku – są skoncentrowane głównie na analizie rzeczowników (np.: Mróz-Ostrowska 1962; Foland 1975; Domaradzki 1992; Białoskórska 1994; Kaliszan 2000; Szczaus 2005; Kleszczowa 2021; Kaszewski 2022). Poczynione do tej pory obserwacje zaowocowały m.in. opisami relacji synonimii różnych kategorii rzeczowników, potwierdziły współfunkcyjność formantów, brak lub słabość normy w danych epokach, wpływ uwarunkowań semantycznych i stylistycznych (Domaradzki 1992: 454). Badań z zakresu synonimii słowotwórczej przymiotników jest znacznie mniej. Problematyce tej są poświęcone stosowne paragrafy w monografii Krystyny Kleszczowej *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja* (2003; zob. też Kleszczowa 2012). Przykłady tego typu jednoznaczników można odnaleźć w studium Andrzeja Sieradzkiego (1991) o derywacji przymiotników na podstawie XVII-wiecznych ksiąg miejskich Gniezna. Wariantywność słowotwórczą przymiotników dostrzega się także w gwarach (np. Jaros 2021).

Inspiracją do podjęcia tytułowego zagadnienia, tj. opisu współlistnienia synonimicznych wariantów przymiotnikowych w dawnej polszczyźnie, były zaobserwowane ciągi bliskoznacznych przymiotników z tej samej rodziny wyrazowej, które naprzemiennie i z regularnością występowały w XVII-wiecznych tekstach użytkowych¹, odzwierciedlając ówczesne współfunkcjonowanie kilku synonimicznych względem siebie derywatów. Źródłem bazowej części takich formacji słowotwórczych (tj. 27 derywatów przyporządkowanych do 13 ciągów synonimicznych) były trzy książki barokowego pisarza Jakuba Kazimierza Haura², w których występują następujące jednoznaczniki:

* cgalilej@kul.lublin.pl; ORCID: 0000-0002-6379-9361

1 Są to następujące dzieła: *Ekonomika ziemiańska generalna* (Kraków 1675), *Ziemiańska generalna ekonomika* (Kraków 1679), *Skład albo skarbiec znakomitych sekretów ekonomiej ziemiańskiej* (Kraków 1689) autorstwa XVII-wiecznego ekonomisty i pisarza Jakuba Kazimierza Haura.

2 Jakub Kazimierz Haur (1632–1709) urodził się w Warszawie w rodzinie mieszczańskiej, studiował w Akademii Krakowskiej. Kilkadziesiąt lat spędził w służbie na dworach zamożnych rodów lwowskich, warszawskich i krakowskich jako zarządca majątku. Doświadczenie oficjalisty dworskiego uzupełnił trwającymi kilka lat podróżami po Europie Zachodniej, podczas których zetknął się z najwybitniejszymi dziełami literatury. Długoletnia praktyka w zarządzaniu dobrami

drabiniasty – drabinny – drabiasty, gnoisty – gnojny, jajeczny – jajowy, jarki – jary, folwarkowy – folwarczny, kapustny – kapuściany, młyński – młynny, ogrodny – ogrodowy, piaszczysty – piaskowaty, pszeniczny – pszenny, rybi – rybny, stawny – stawowy, stokłosiasty – stokłosny.

Ten XVII-wieczny materiał leksykalny powiększono o inne warianty przymiotnikowe odnalezione w słownikach języka polskiego z materiałem historycznym, co dało podstawę do nakreślenia niniejszego ogólnego obrazu zjawiska synonimii słowotwórczej przymiotników na przestrzeni wieków. W celu przesledzenia dróg rozwoju zebranych wariantów słowotwórczych sprawdzono je w dawnych i we współczesnych leksykonach językowych, a także w innych źródłach (NKJP i OJ UW, a niekiedy również w najnowszych tekstach użytkowych).

Obiektem badań jest 71 przymiotnikowych ciągów synonimicznych, tj. grup bliskoznacznych derywatów przymiotnikowych pochodzących od jednej dla danego ciągu podstawy słowotwórczej (zazwyczaj od rzeczownika, rzadko przymiotnika lub czasownika, np.: *folwarkowy, folwarczny, folwarczany* od *folwark*, *konopniano* od *konopny*, *pitelny, pity, pitny* od *pić*). W wyniku analizy zebranego materiału okazało się, że niektóre osobne ciągi derywatów pokrywają się semantycznie, współtworząc w ten sposób bardziej rozbudowane struktury, tj. szeregi synonimicznych przymiotników motywowane kilkoma (dwoma lub trzema) pokrewnymi podstawami słowotwórczymi. Na przykład: *drabiasty, drabiniasty, drabinny, drabny, drabowy* oznaczające 'drabiniasty, podobny do drabiny' pochodzą od rzeczowników *drabina* i *drab* 'prymitywna drabina' (SPXVI, t. 6: 4; SW, t. 1: 548), a *jary, jarzy, jarki, jarzynny, jarzynowy* w znaczeniu 'wiosenny, tegoroczny' wywodzą się od rzeczowników *jar* // *jarz* i *jarzyna* 'coś, co pochodzi z tego roku, urodzone lub zasiane na wiosnę, np.: kurczę, cielę, zboże' (SPXVI, t. 9: 261, 265, 270–271; SW, t. 2: 135, 137). Jak wspomniano, zdarzają się też jednoznaczniki motywowane trzema bazami słowotwórczymi, np.: *rybitwski, rybitwcki, rybitwi, rybaczy, rybacki, rybiarski*, tj. 'rybacki', powstały od rzeczowników *rybitw* 'rybak', *rybak* i *rybiarz* (SPXVI, t. 37: 176, 179–180; SW, t. 5: 782–783). Bliskoznaczniki pochodzące od różnych (pokrewnych) baz słowotwórczych umieszczono w osobnych ciągach zgrupowanych wokół jednej podstawy. Natomiast po przeglądzie wszystkich szeregów zestawiono zbiorczo w ciągi wszystkie derywaty tożsame znaczeniowo pochodzące od wyrazów pokrewnych w celu wyekspozowania łącznej liczby istniejących synonimicznych przymiotników, czasu ich funkcjonowania oraz frekwencji.

Zebrany zbiór leksemów liczy łącznie 192 derywaty przymiotnikowe, pogrupowane w jedno- oraz kilkuelementowe ciągi synonimiczne, mające w poszczególnych szeregach to samo znaczenie leksykalne³. Przedmiotem badań są następujące kwestie: wariantywność

ziemskimi oraz wiedza zdobyta podczas podróży przyczyniły się do powstania popularnych przez dwa wieki wśród szlachty książek o tematyce agrarnej: dwóch poradników rolniczych *Ekonomika ziemiańska generalna*, *Ziemiańska generalna ekonomika* oraz traktatu protoencyklopedycznego *Skład abo skarbiec...* (Podraza 1961: 13–17).

³ Przymiotniki pogrupowane w ciągi synonimiczne łączy wspólna treść przypisywana wszystkim elementom danego ciągu. Jak pokazują definicje słownikowe, wiele z analizowanych przymiotników miało w przeszłości kilka odcieni znaczeniowych lub kilka wyrazistych znaczeń. W ramach danego szeregu synonimicznego umieszczono wyłącznie te derywaty przymiotnikowe, które na pewnym etapie rozwoju miały dokładnie to samo znaczenie. Pominięto zaś niektóre formacje pokrewne, które – choć podobne słowotwórczo – nie spełniały warunku tożsamości znaczenia. W sporadycznych przypadkach, gdy leksem występuje w dwu znaczeniach, jest on notowany w dwu osobnych ciągach w nieco innym kontekście leksykalnym oraz z innymi danymi.

fonetyczno-słowotwórcza, żywotność derywatów, ich frekwencja, formy ekspansywne i recesywne, zmiany semantyczne. Długa perspektywa czasowa – od staropolszczyzny do 3. dekady XXI wieku – pokazała równoległe funkcjonowanie na określonym odcinku czasowym co najmniej dwu synonimicznych przymiotników, będących względem siebie różnorodnymi wariantami: ogólnopolskimi, gwarowymi; częstszymi, rzadszymi; aktualnymi lub przestarzałymi; stylistycznymi. W wyniku rywalizacji określone derywaty zdobyły przewagę i się upowszechniły, niektóre zanikły, jeszcze inne zaś utrzymały się do dziś, ale przeszły modyfikacje znaczeniowe.

1. Warianty fonetyczno-słowotwórcze w ciągu synonimicznym. Przegląd materiału

W celu dokonania orientacyjnego przeglądu dawnych synonimicznych przymiotników podano w poniższym zestawieniu informacje uzyskane drogą kwerendy słownikowej⁴. Na podstawie danych leksykograficznych opracowano: (1) hipotetyczną liczbę wariantów słowotwórczych (z uwzględnieniem wariantów fonetycznych odnotowanych w słownikach języka polskiego), (2) zarys dawnych sposobów tworzenia przymiotników (rodzaje derywacji i formantów), (3) czas funkcjonowania derywatów w polszczyźnie pisanej oraz (4) przypuszczalną częstość użycia synonimicznych przymiotników, wskazującą na tendencje ekspansywne lub recesywne danych formacji⁵.

W ujęciu historycznym bliskoznaczne derywaty przymiotnikowe, pochodne od jednej podstawy słowotwórczej, wpisują się w następujące szeregi:

(a) ciągi 1-elementowe (24 przykłady), współtworzące szeregi synonimicznych derywatów pochodzących od kilku baz pokrewnych słowotwórczo (zob. zbiorcze zestawienie po punkcie (e)), np.:

– derywaty proste (22), np.:

dzisi // **dziszy** [od *dziś*] ‘dzisiejszy’ (XV–XVII [SW *stp.* i *gw.*]; rzadki);

dzisiejszy [od *dzisiaj*] ‘bieżącego dnia’ (XV–XXI; częsty) // **dzisiajszy** (XV–XVI [według L nie-normatywny, SW *prow.*, SW *gw.*]; rzadki);

miedny [od *miód*] ‘obfitujący w miód’ (XV [SW *stp.*]; rzadki) // **miodny** (XVIII–XXI [SJPDor *przestarz. dziś książk.*]; częsty);

4 Po każdym przymiotniku, który rozpoczyna dany ciąg, umieszczono następujące informacje: podstawę słowotwórczą wspólną dla wszystkich derywatów w danym szeregu, wspólne znaczenie łączące wszystkie derywaty, udokumentowany czas funkcjonowania w polszczyźnie pisanej (niekiedy dodatkowo poparty kwalifikatorami słownikowymi o charakterze chronologicznym oraz o zakresie użycia), a także bardzo ogólną informację o przypuszczalnej częstości użycia danego synonimu w postaci określeń: *częsty*, *umiarkowanie częsty*, *rzadki*.

5 Informacje o częstości występowania analizowanych przymiotników sformułowano na podstawie danych ilościowych zamieszczonych w SPXVI oraz liczby cytatów z poszczególnymi wariantami przymiotnikowymi w pozostałych słownikach, w których nie podano konkretnych obliczeń. Mając na uwadze trudność w ustaleniu wiarygodnych danych w odniesieniu do odległych epok historycznych, przyjmuję koncepcję sposobu liczenia leksemów zaproponowaną przez K. Kleszczową (2003) we wspomnianej wyżej monografii. Określenie leksemu pod względem frekwencji jako *rzadki* stosuję, gdy derywat ma jedno lub dwa poświadczenia, *umiarkowanie częsty* wtedy, gdy derywaty cechuje „średni stopień wykorzystania (3 lub więcej poświadczeń)”, natomiast *częsty* dla przymiotników „o wysokiej frekwencji (więcej niż 1/3 kolumny słownikowej)” (Kleszczowa 2003: 15).

– kompozycje słowotwórcze (2), stanowiące „pograniczne synonimii słowotwórczej i leksykalnej” (Jadacka 1986: 407):

dzisiedniowy [od skostniałych wyrażen typu (*do*) *dzisiednia*, (*do*) *dzisia dnia*, (*po*) *dziś dzień*, por. SPXVI, t. 6: 479] ‘dzisiejszy’ (XV–XVII [według L nienormalny, według KNStp jako *stp.*, SW *stp.*]; częsty);

dziśtegodniejszy [od wyrażenia *dziś tego dnia* (por. połączenia typu *dziś a tej godziny*, *dziś tej nocy* [w:]: SPXVI, t. 6: 476)] ‘dzisiejszy’ (XV–XVI [według L nienormalny, SW *stp.*]; rzadki);

(b) ciągi 2-elementowe (24), np.:

bykowy [od *byk*] ‘pochodzący od byka, będący jego częścią’ (XV – 1. poł. XX [SW *mało uż.*]; częsty w XVI–XVII) – **byczy** (XVI–XXI; rzadki w XVI–XVII, później ekspansywny);

cebulny [od *cebula*] ‘dotyczący cebuli’ (XVI – 1. poł. XX [SW *mało uż.*]; częsty do XVIII) – **cebulowy** (XVII–XXI; częsty);

chlebny [od *chleb*] ‘dotyczący chleba’ (XIV – 1. poł. XX [SW *mało uż.*]; częsty w XVI–XVII) // **chlebni** (XVI; rzadki) – **chlebowy** (XIV–XXI; częsty);

cudowy [od *cud*] ‘nadzwyczajny, niewytłumaczalny’ (XVI–XVII; umiark. częsty) – **cudowny** (XVI–XXI; częsty);

gruszkowy [od *gruszka*] ‘dotyczący drzewa i owocu’ (XVI–XXI; częsty) – **gruszczyany** (XVI – 1. poł. XX [SW *mało uż.*]; rzadki);

kokosz [od *kokosz* ‘kwoka’] ‘pochodzący od kokoszy, będący jej częścią’ (XVI–XXI; częsty) – **kokoszowy** (XVII; rzadki, wyspecjalizowany onomastycznie, tj. współtworzący skostniałą nazwę *wojna kokoszowa* // *kokoszowa wojna*);

oborny [od *obora*] ‘dotyczący obory’ (w sStp *oborne* (XIV w.) ‘rodzaj opłaty’, co sugeruje istnienie przymiotnika od staropolszczyzny do XX w. [SJPdOr *daw.*]; częsty) – **oborowy** (1. poł. XX – XXI; częsty);

pszczelny [od *pszczoła*] ‘związany z pszczołą, przez nią wytworzony’ (XVI–XX [SJPdOr *wych. z uż.*]; częsty) // **pczelny** (XV–XVII; rzadki) // **pszczolny** (XVII – 1. poł. XX; rzadki) // **pszczólny** (XVI – 1. poł. XX [SW *gw.*]; rzadki) // **pszczelni** (1. poł. XX; rzadki) – **pszczeli** (XVI–XXI; częsty) // **pczeli** (XVI; rzadki) // **pszczoli** (1. poł. XX; rzadki);

rybi [od *ryba*] ‘pochodzący od ryby, będący jej częścią lub z niej przyrządzony’ (1. poł. XV – XXI; częsty) – **rybny** (2. poł. XV – XXI; częsty);

skuteczny [od *skutek*] ‘przynoszący efekty’ (XVI–XXI; częsty) – **skutny** // **szkutny** (XVI; w sStp *skutnie* (XV w.) ‘skutecznie’, co sugeruje istnienie ówczesnie przymiotnika; umiark. częsty w XVI);

słodki [od **soldokъ* < **soldъ* ‘słodki’; Boryś 2010: 558] ‘słodki; przyjemny; łagodny’ (XV–XXI; częsty) – **słodeczny** (XVI; rzadki);

stawowy [od *staw*] ‘dotyczący stawu’ (XVI–XXI; częsty) – **stawny** (XVII–XXI; częsty);

stokłosiasty [od *stokłosa* ‘roślina uznawana za chwast’] ‘pełen stokłosy’ (XIX – 1. poł. XX; umiark. częsty) – **stokłosowaty** (XVII; rzadki);

śmiertny [od *śmierć*] ‘odnoszący się do śmierci’ (XV–XVI; rzadki) – **śmiertelny** (XV–XXI; częsty);

wieczorny [od *wieczór*] 1. ‘odbywający się wieczorem’, 2. ‘dotyczący wieczoru, zakładany wieczorem’ (XV–XXI w zn. 1.; XVI–XXI w zn. 2. ‘wieczorowy’ [SJPDor, WSJP PAN]; częsty) // **wieczerny** // **wieczerny** (w XIX nienormalizowany [L]) – **wieczorowy** (XVII–XXI w zn. 2. [SJPDor, WSJP PAN]; częsty; oraz w zn. 1. ‘wieczorny’ [SJPDor, WSJP PAN]; częsty);

(c) ciągi 3-elementowe (21), np.:

dworowy [od *dwór*] ‘dworski’ (XV – 1. poł. XX [SW *mało uż.*, SJPDor *daw.*]; umiark. częsty) – **dworski** (XVI–XXI; częsty) – **dworny** (XV – 1. poł. XX [SW *mało uż.*, SJPDor *daw.*]; częsty do XIX);

folwarkowy [od *folwark*] ‘dotyczący folwarku’ (XV–XXI [SW *mało uż.*]; częsty do XIX) – **folwarczny** (XVI–XXI; częsty od XIX) – **folwarczany** (XVIII–XXI [SW *mało uż.*]; rzadki);

głowiasty [od *głowa*] ‘przypominający kształtem głowę, kulisty’ (XVI–XXI; częsty) – **głowaty** (XVI–XVII; rzadki) // **głowiasty** (XVIII – 1. poł. XX [SW *mało uż.*]; rzadki) – **głowisty** (XVIII – 1. poł. XX; rzadki);

gnojny [od *gnój*] ‘pełen gnoju’ (XV – 1. poł. XX [SW *mało uż.*, SJPDor *przestarz.*]; umiark. częsty) – **gnojowy** (XV–XXI; umiark. częsty) – **gnoisty** (XVI – 1. poł. XX [SW *mało uż.*]; umiark. częsty, dziś gw.);

jabłkowy [od *jabłko*] ‘dotyczący jabłka jako owocu’ (XV–XXI; częsty) – **jabłczany** (XV–XXI; umiark. częsty) – **jabłeczny** (XV–XXI; umiark. częsty);

jutrzeny [od stp. *jutrznia* ‘poranek’] ‘poranny’ (XV – 1. poł. XX [SW *mało uż.*; SJPDor *daw. dziś poet.*]; częsty) – **jutrzny** (XV–XVII [SW *stp.*]; rzadki) – **jutrzniejszy** (XV–XVI; rzadki);

koniowy [od *koń*] ‘koński’ (XV – 1. poł. XX [SWil *nieuż.*, SW *mało uż.*]; rzadki) // **koniowy** (XVI – 1. poł. XX [SW gw.]; rzadki) // **koniowy** (XVI; rzadki)⁶ – **koński** (XV–XXI; częsty) – **koni** (XVI–XIX [SWil *nieuż.*, SW *stp.* i gw.]; rzadki);

koźłowy [od *kozieł*] ‘pochodzący od kozła lub do niego należący’ (XIV–XXI [WSJP PAN *przestarz.*]; częsty w XVI–XVIII) – **koźli** (XVI–XXI; częsty) – **koźłowski** (XVI [SW *stp.*; SStpNO notuje jako nazwisko]; rzadki);

6 W wypadku form prostej i złożonej odmiany przymiotnika stosuję ujednolicony zapis za pomocą ukośników, odzwierciedlający wariantowość derywatów. Jednakże w szczegółowych badaniach konkretnych tekstów można każdą z tych form potraktować osobno w zależności od jej funkcji gramatycznej.

młyński [od *młyn*] ‘dotyczący młyna’ (XV–XXI; częsty) – *młynny* (XV–XVI [SW *stp.*]; rzadki) – *młynowy* (XVI – 1. poł. XX [SJPdor *przestarz.*]; rzadki);

ogrodny [od *ogród*] ‘ogrodowy’ (XV–XVII [SW *stp.*]; częsty w XVI–XVII) // *ogrodni* (XVI – 1. poł. XX [SW *mało uż.*]; rzadki) – *ogrodowy* (XV–XXI; częsty od XVII) – *ogrodowski* (1. poł. XX [SW *gw.*]; rzadki);

owocny [od *owoc*] 1. ‘rodzący owoce, owocowy’, 2. ‘przynoszący korzyści’ (XV–XXI w zn. 2.; XV–XVIII w zn. 1. ‘owocowy’ [SW *stp.*, SJPdor *przestarz.*]; częsty) – *owocowy* (XV–XXI w zn. 1.; XVI – 1. poł. XX w zn. 2. ‘owocny’ [SJPdor *daw.*]; częsty) – *owoszczowy* (XVI [pod wpływem wsch.-słow. *ovošć* SPXVI, t. 22: 403]; rzadki);

pitelny [od *pić*] ‘pitny’ (XV; rzadki) – *pity* (XVI–XVIII [SW *stp.* i *gw.*]; częsty w XVI) // *pit* (XVI; umiark. częsty) – *pitny* (XVI–XXI; rzadki w XVI, później ekspansywny);

polski [od *pole*] ‘polny’ (XV–XVIII [SW *stp.* i *gw.*]; częsty w XVI) – *polny* (XV–XXI; częsty) – *polowy* (XVII – 1. poł. XX; częsty);

pożytkowy [od *pożytek*] ‘przynoszący korzyść’ (XVII – 1. poł. XX; częsty) – *pożyteczny* (XVI–XXI; częsty) // *pożyteczen* (XVI; częsty) – *pożytny* (XV – 1. poł. XX [według KNStp jako *stp.*, SW *gw.*]; rzadki);

robotny [od *robotą*] ‘pracowity’ (XV–XXI [SJPdor *pot.*]; częsty) – *roboczy* (XVIII–XX [SJPdor *daw.*]; częsty) – *robotliwy* (XV – 1. poł. XX [SW *gw.* ‘roboczy’]; częsty w XV–XVI);

stokłosny // *stokłosny* [od *stokłosa*] ‘pochodzący od stokłosa, z niej zrobiony’ (XVII – 1. poł. XX; rzadki) – *stokłosowy* (XVII – 1. poł. XX; umiark. częsty) – *stokłosiasty* (XVII; rzadki);

śnieżny [od *śnieg*] ‘związany ze śniegiem’ (XV–XXI; częsty) – *śniegowy* (w XV w. w zn. ‘barwą przypominający śnieg’, w XVI–XXI ‘związany ze śniegiem’; częsty) – *śnieżysty* (XVII–XXI; częsty);

(d) ciągi 4-elementowe (7), np.:

kaczy [od *kaczka*] ‘dotyczący kaczki’ (XV–XXI; częsty) // *katczy* (XVI; rzadki) – *kaczczyany* (XVI [SW *stp.*]; rzadki) // *kacczany* (XVI; rzadki) – *kaczkowy* (XVII–XXI; częsty) – *kaczczyzny* (XIX – 1. poł. XX [SWil *przestarz.*, SW *gw.*]; rzadki) // *kaczczyn* (XIX – 1. poł. XX [SWil *przestarz.*, SW *mało uż.*]; rzadki);

kamienny [od *kamień*] ‘zrobiony z kamienia, kamienny’ (XIII; rzadki) // *kamiony* (XIII–XV; częsty) – *kamieniowy* (XV – 1. poł. XX [SW *mało uż.*]; rzadki) – *kamienny* (XV–XXI; częsty) // *kamionny* (XV–XVI [SW *stp.*]; rzadki) – *kamienisty* (XVI; rzadki);

owczy [od *owca*] ‘odnoszący się do owcy’ (XV–XXI; częsty) // *owieczy* (XVI – 1. poł. XX [SW *gw.*]; rzadki) // *owiecy* (1. poł. XX [SW *gw.*]; rzadki) – *owieczny* (XV–XVI; rzadki) – *owcowy* (XVI; rzadki) – *owczany* (XIX [SWil *nieuż.*, SW *mało uż.*]; rzadki);

wyczany [od *wyka* ‘roślina paszowa’] ‘związany z wyką’ (XVI–XXI; umiark. częsty) – **wyczny** (XVI–XX [SJPdor *pot.*]; umiark. częsty) – **wykowy** (XVI – 1. poł. XX; rzadki) – **wyczy** (XVI – 1. poł. XX; rzadki);

(e) ciągi 5-elementowe (1):

kmiecy [od *kmieć* ‘dotyczący kmiecia’ (XIV–XXI [SJPdor *książk.*]; częsty) // **kmietcy** // **kmieczny** (XVI; rzadki) // **kmieci** (XVI–XVII [SW *stp.*]; częsty) – **kmieczny** (XVI; rzadki) – **kmieciowy** (XVII – 1. poł. XX; rzadki) // **kmieciow** // **kmieczow** (XVI [SW *stp.*]; umiark. częsty) – **kmiecki** (XV–XVI; rzadki w XV, częsty w XVI) // **kmietcki** (XVI; rzadki) – **kmiotowski** (XV; rzadki).

Zbiorczy wykaz derywatów przymiotnikowych pokrewnych słowotwórczo i o tożsamym znaczeniu, pochodzących z różnych ciągów, przedstawia się następująco⁷:

(a) połączone szeregi derywatów od dwu podstaw słowotwórczych (9), np.:

drabiniasty [od *DRABINA*] ‘o wozie: mający po bokach drabiny’ (XVII–XXI; częsty) – **drabiny** (XVII; rzadki) + **drabiasty** [od *DRAB* ‘prymitywna drabina’] (XVII–XX [SJPdor *daw. dziś gw.*]; rzadki) – **drabny** (XVI–XX [SW *stp.* i *gw.*, SJPdor *daw. i gw.*]; rzadki w XVI, umiark. częsty w XVII) – **drabowy** (XVII; rzadki);

drewniany [od *DREWNO*] ‘zrobiony z drewna’ (XV–XXI; rzadszy w XVI od bardzo częstego wówczas *drzewiany*, później ekspansywny) // **drzewniany** (XVIII–XXI [SW *gw.*, SJPdor *gw.*]; rzadki) + **drzewiany** [od *DRZEWO*] ‘zrobiony z drzewa, drewniany’ (XV–XVIII [SW *stp.* i *gw.*, SJPdor *daw.*]; częsty w XVI);

drzewowy [od *DRZEWO*] ‘drzewny, charakterystyczny dla drzewa, z niego pochodzący lub na nim bytujący’ (XV – 1. poł. XX [SW *mało uż.*]; rzadki) – **drzewny** (XV–XXI; częsty) // **drewny** (XVI – 1. poł. XX [SW *mało uż.*]; rzadki) – **drzewiany** (XVI–XVIII [SW *stp.* i *gw.*]; umiark. częsty) + **drzewniany** [od *DRZEWNY*] ‘drzewny, charakterystyczny dla drzewa, z niego pochodzący lub na nim bytujący’ (XVI; rzadki);

jary [od *stp. JAR* // *JARZ* ‘wiosna; zasiew wiosenny’] ‘wiosenny, tegoroczny’ (XIV–XXI; częsty) // **jarzy** (XX [SJPdor]; rzadki) – **jarny** (XV–XX; w XX *daw. i gw.*; rzadki) // **jarzny** (XIV–XV [SW *stp.*]; częsty w XV) – **jarki** (XVI – 1. poł. XX [SW *mało uż.*]; częsty) + **jarzynny** [od *JARZYNA* ‘roślina wysiewana na wiosnę’] (XV – 1. poł. XX [SW *mało uż.*, SJPdor *daw.*]; częsty) – **jarzynowy** (XVII–XIX; rzadki);

konopny [od *KONOP*] ‘zrobiony z konopi’ (XV–XXI; częsty) – **konopiany** (XVII–XXI; rzadki) + **konopniany** [od *KONOPNY*] (XVI – 1. poł. XX; rzadki);

łodny [od *ŁÓDŹ*] ‘dotyczący łodzi’ (XV – 1. poł. XX [SW *mało uż.*]; rzadki) // **łodźny** (XVI–XIX; umiark. częsty) – **łodziowy** (1. poł. XX – XXI; rzadki w 1. poł. XX w., później częsty) + **łodzienny** [od *ŁODŹNY*] (XVI – 1. poł. XX [SW *mało uż.*]; rzadki);

⁷ Poszczególne szeregi synonimów rozdzielono znakiem (+); odrębne dla każdego ciągu bazy wyróżniono wielkimi literami.

miodowy [od *MIÓD*] ‘zawierający miód, podobny do miodu’ (XV–XXI; częsty) // **miodowy** (XV; rzadki) – **miedzny** (XVI – 1. poł. XX [SW *mało uż.*]; umiark. częsty) + **miedzny** [od stp. *MIEDŹWIEDŹ* ‘niedźwiedź, jedzący miód’] (XIV–XV [według KNStp jako *stp.*; WSEHJP 2008: 433]; rzadki);

wieczny [od *WIEK*] 1. ‘nieskończony, nieśmiertelny, wieczny, wiekuisty’, 2. ‘trwający na wieki, wieczysty’, 3. ‘długotrwały, niekończący się, którego końca nie widać’, 4. ‘liczący wiele lat lub wieków, odwieczny, wiekowy’, 5. ‘mieszczący się w określonym przedziale wiekowym’ (XV–XXI w zn. 1.; w zn. 2. *przestarz.* [SJPdor]; w zn. 3. *pot.* [SJPdor]; częsty) – **wiekui** (XV [SW *stp.*]; częsty) – **wieczysty** (XV–XXI [SJPdor *przestarz. dziś ksiązk.* żywe w terminologii prawniczej w zn. 2.]; częsty) – **wiekowy** (XIX–XXI w zn. 4. i 5. [SJPdor]; częsty) + **wiekuisty** [od stp. *WIEKUI*] (XV–XXI w zn. 1. z *odcieniem kultowym* [SJPdor]; w zn. 3. z *odcieniem żartobliwie patetycznym* [SJPdor]; w zn. 4. *przestarz. dziś ksiązk.* [SJPdor]; w zn. 5. *daw.* [SJPdor]; częsty);

zapalczywy [prawdopod. od *ZAPALKA*; Łoś 1925, cz. 2: 22] ‘impulsywny, gwałtowny’ (XVI–XXI; częsty) – **zapalczawy** (XVIII [według L nienormatywny, według KNStp jako *stp.*, SW *stp.*]; rzadki) – **zapalczliwy** (XVI–XVII [według KNStp jako *stp.*]; umiark. częsty) – **zapalczysty** (XVI–XVII [według L nienormatywny, SW *stp.*]; umiark. częsty) + **zapalczliwy** [od *ZAPALICZKA* ‘bot. ferula, roślina o łatwopalnych kłęczach’; L, t. 6: 720; Łoś 1925, cz. 2: 22] (XVI [według L nienormatywny, według KNStp jako *stp.*, SW *stp.*]; rzadki);

(b) połączone szeregi derywatów od trzech podstaw słowotwórczych (3):

piaseczni [od *PIASEK*] ‘składający się z piasku, zawierający piasek’ (XIV; rzadki) // **piaseczny** (XV–XVII [SW *stp.*]; umiark. częsty) – **piaskowy** (XV–XX; rzadki) – **piaszczany** (XVI; rzadki) – **piaszczysty** // **piaszczysty** // **piascysty** (XVI–XXI; częsty) – **piaskowaty** (XVI–XIX; od XIX w. w zn. ‘na kształt piasku, trochę piaszczysty’; umiark. częsty) + **piaszczyskowy** [od *PIASZCZYSKO* ‘teren piaszczysty’] (XVI; rzadki) + **piasisty** [od *PIACH*] (XVI; rzadki);

pszeniczny [od *PSZENICA*] ‘związany z pszenicą, z niej zrobiony’ (XV–XXI; częsty) – **pszeniczny** // **pszenicy** (XVI; rzadki) + **pszenny** [prawdopod. od **PbŠENŦ* ‘roztluczony, rozgnieciony’ lub **PbŠENO* ‘obtluczone z łusek ziarno’ (por. *przestarz. pszeno* ‘wymłócone proso’); Boryś 2010: 501] (XVI–XXI; częsty) + **pszeńcowy** [od stp. *PSZEŃCA* ‘pszenica’ SPXVI, t. 34: 404] (XVI [SW *stp.*]; rzadki);

rybitwski [od *RYBITW* ‘rybak’] ‘rybacki’ // **rybitwski** (XVI; rzadki) // **rybitwcki** // **rybicki** (XVI; rzadki) – **rybitwi** (XVI–XIX; częsty) – **rybitwowy** // **rybitwow** (XVI; częsty) + **rybacki** [od *RYBAK*] (XVI–XXI; rzadki w XVI w., później ekspansywny) – **rybaczy** (1. poł. XX; częsty) + **rybiarski** [od *RYBIARZ* ‘rybak’] (1. poł. XX; rzadki);

(c) połączone cztery szeregi derywatów od mieszanych podstaw – dwu pojedynczych podstaw słowotwórczych oraz dwóch wyrażen (1):

dzisi // **dziszy** [od *DZIŚ*] ‘dzisiejszy’ (XV–XVII [SW *stp.* i *gw.*]; rzadki) + **dzisiejszy** [od *DZISIAJ*] (XV–XXI; częsty) // **dzisiajszy** (XV–XVI [według L nienormatywny, SWil *prow.*, SW *gw.*]; rzadki)

+ **dziesiedniowy** [od skostniałych wyrażen typu (*do*) *DZISIEDNIA*, (*do*) *DZISIA DNIA*, (*po*) *DZIS DZIEN*; por. SPXVI, t. 6: 479] (XV–XVI [według L nienormalny, według KNStp jako *stp.*, SW *stp.*]; częsty) + **dziśtegodniejszy** [od wyrażenia *DZIS TEGO DNIA* (por. połączenia typu *dziś a tej godziny*, *dziś tej nocy*; SPXVI, t. 6: 476)] (XV–XVI [według L nienormalny, SW *stp.*]; rzadki).

Uwzględnione w powyższym wykazie dane o charakterze słowotwórczym, fonetycznym i ilościowym, stanowiące podstawową charakterystykę omawianych derywatów, przekazują kilka istotnych informacji. Jak widać, do konstrukcji przymiotników służyła w minionych wiekach przede wszystkim derywacja sufiksalna (86 procent zebranego materiału). Wykorzystywano kilkanaście różnorodnych przyrostków, spośród których wyraźną dominacją odznaczały się formanty: *-owy* // *-ewy* // *-ow*, *-ny* // *-ni*, *-any*, *-asty*, *-isty* // *-ysty*, *-ski*, *-ki*, np.:

-owy // *-ewy* // *-ow* (*chlebowy*, *jabłkowy*, *koniowy* // *koniowy* // *koniow*, *młynowy*, *śniegowy*, *wiekowy*); *-ny* // *-ni* (*cebulny*, *drabiny*, *ogrodny* // *ogrodni*, *pszczelni*, *rybny*, *stawny*, *wyczny*); *-any* (*chwaściany*, *drewniany*, *folwarczany*, *jabłczany*); *-isty* // *-ysty* (*chwaścisty*, *kamienisty*, *śnieżysty*, *wieczysty*); *-asty* (*drabiniasty*, *głowiasty*, *kamieniasty*, *stokłosiasty*); *-aty* (*głowaty* // *głowiaty*), *-ski* (*dworski*, *koński*, *młyński*); *-elny* (*pitelny*, *śmiertelny*); *-ki* (*jarki*, *kmiecki*, *rybacki*, *słodki*); *-liwy* (*robotliwy*, *zapalczywy*); *-yny* // *-yn* (*kaczyny* // *kaczyn*).

Derywacja paradygmatyczna, rzadziej wykorzystywana (14 procent wszystkich przykładów), w mianowniku l. poj. r. męś. opierała się na dwu wariantach formantu paradygmatycznego (*-i* // *-y*), np.: *dzisi*, *kmieci*, *koni*, *koźli*, *rybi*, *kokoszy*, *roboczy*, *wyczy*. W badanym materiale znalazły się także nieliczne przykłady staropolskich kompozycji słowotwórczych, reprezentowane przez dwa wyrazy złożone: *dziesiedniowy*, *dziśtegodniejszy*.

Pod względem fonetycznym w derywatach uwidaczniają się najczęściej zjawiska typu: (a) mazurzenie (*owiecy*, *piascysty*); (b) formy bez przegłosu *e* : *o* (*miedny*, *miedowy*, *wieczerny*) i z przegłosem (*miodowy*, *wieczorny*, *wieczorowy*); (c) formy *pitelny*, *śmiertelny* zachowujące pod wpływem czeskim spółgłoskę *t* zamiast *ć*; (d) oboczne formy z samogłoską *i* po *l* w śródgłosie (*zapaliczliwy*) oraz bez *i* (*zapalczywy*), a także brak *i* po spółgłosce *ń* przed *c* w wyrazie *pszeńcowy*; (e) starsze formy *pczelny*, *pczeli* i nowsze typu *pszczelny*, *pszczeli* ze wstawnym *ś*; (f) warianty *jarny* oraz *jerny* o staropolskiej, dziś gwarowej, postaci z nagłosową grupą *ja-* przechodzącą w *je-*; (g) różnorodne warianty z obocznościami typu: *s* : *ś* (*stokłosny* // *stokłosny*), *rz* : *r* przed *n* (*wieczerny* // *wieczerny* // *wieczorny*) oraz po spółgłoskach dźwięcznych (*drewniany* // *drewniany*, *drzewny* // *drzewny*), *d* : *dź* w formach *łodny* // *łodźny*; (h) wahania *o* : *ó* (*pszczolny* // *pszczólny*); (i) formy z obocznością *-ew-* // *-ow-* (*koniowy* // *koniowy* // *koniow*, *kmieciew* // *kmieciow* // *kmieciowy*); (j) rodzimy przymiotnik *owocowy* oraz derywat *owoszczowy* nawiązujący do wschodniosłowiańskiej postaci *owošć* (funkcjonującej do dziś w języku rosyjskim w zn. ‘warzywo’) (SPXVI, t. 22: 403; Rieger (red. nauk.) 1997: 195; Wawrzyńczyk (red.) 2004: 462); (k) współistnienie formantu *-ny* (*ogrodny*, *pszczelny*) z jego staropolskim miękkim wariantem *-ni* (*ogrodni*, *pszczelni*).

2. Charakterystyka językowa synonimicznych wariantów przymiotnikowych

W każdym analizowanym ciągu synonimicznym znajduje się przynajmniej jeden przymiotnik, który funkcjonuje do dziś w polszczyźnie (ogólnopolskiej lub gwarowej), np.: *cebulowy* (wobec dawnego, dziś gwarowego *cebulny*), *dzisiejszy* (dawniej obok staropolskich *dzisi // dziszy, dzisiedniowy, dziśtegodniejszy*), *jary* ‘wiosenny, tegoroczny’ (wobec staropolskich, dziś gwarowych *jarzy, jarny, jarzny, jarki, jarzynny, jarzynowy*). Podobnie jest w wypadku innych wariantów, np.:

cudowny (współ.) i *cudowy* (stp.), *kamienny* (współ.) i *kamienny // kamiony* (stp.), *miodowy* (współ.) i *miedzny* (stp.), *miedzwny* (stp.), *ogrodowy* (współ.) i *ogrodny* (stp.), *owczy* (współ.) i *owcowy* (stp.), *pożyteczny* (współ.) i jego postać w odmianie prostej *pożyteczen* (stp.), *byczy* (współ.) i *bykowy* (do 1. poł. XX w.), *chlebowy* (współ.) i *chlebny* (do 1. poł. XX w.), *drzewny* (współ.) i *drzewowy* (do 1. poł. XX w.), *kamienny* (współ.) i *kamieniowy* (do 1. poł. XX w.), *koński* (współ.) i *koniowy* (do 1. poł. XX w.), *młyński* (współ.) i *młynny, młynowy* (do 1. poł. XX w.).

Zwykle derywat, który wygrał rywalizację z pokrewnymi sobie bliskoznacznikami, reprezentuje wariant ogólnopolski, poświadczony wyższą frekwencją w porównaniu z pozostałymi derywatami, np.:

drabiniasty (częsty), *drabny* (umiark. częsty), *drabiasty* (rzadki), *drabinny* (rzadki), *drabowy* (rzadki); *głowiasty* (częsty), *głowisty* (rzadki), *głowiaty* (rzadki, stp., gw.), *głowaty* (rzadki), *głowczasty* (rzadki); *gruszkowy* (częsty), *gruszczany* (rzadki); *konopny* (częsty), *konopiany* (rzadki), *konopniany* (dawniej rzadki, dziś nieużywany); *pitny* (rzadki w XVI w., później ekspansywny), *pity* (częsty w XVI w., potem rzadki), w wariantywnej odmianie prostej *pit* (występujący tylko w XVI w., o umiarkowanie częstej frekwencji), *pitelny* (występujący tylko w XV w. i rzadko wtedy używany).

W sytuacji, gdy do dziś używa się dwóch lub większej liczby synonimicznych derywatów, można między nimi zauważyć różnice dotyczące ich statusu – ogólnopolskiego lub gwarowego, np.:

kaczy (ogólnopol.), *kaczyny* (przestarz., gw.), *kaczyn* (przestarz., gw.); *koński* (ogólnopol.), *koni* (stp., gw.), *koniowy* (stp., gw.), *koniow* (stp., gw.); *gnojowy* (ogólnopol.), *gnoisty* (gw.); *jary* (ogólnopol.), *jarny* (daw., gw.); *drewniany* (ogólnopol.), *drzewniany* (gw.), *drzewiany* (gw.); *ogrodowy* (ogólnopol.), *ogrodowski* (gw.); *owczy* (ogólnopol.), *owieczy* (gw.); *pożyteczny* (ogólnopol.), *pożytny* (gw.); *pszczeli* (ogólnopol.), *pszczelni // pszczolny // pszczólny* (gw.).

Derywaty przymiotnikowe różnią się także nacechowaniem stylistycznym, np.: *wyczany* (neutral. stylist.), *wyczny* (pot.); *wieczny* w zn. 1. ‘nieskończony, nieśmiertelny’ (neutral. stylist.), *wieczny* w zn. 2. ‘długotrwały, niekończący się, którego końca nie widać’ (pot.).

Ponadto niektóre derywaty przymiotnikowe mogą być nienotowane we współczesnych słownikach, ale nadal są stosowane w tekstach potocznych lub różnego rodzaju użytkowych, np.: *folwarkowy* (ogólnopol.)⁸, *folwarczny* (ogólnopol.)⁹, *folwarczany* (niezapisany w najnowszych słownikach, ale funkcjonujący w publicznych tekstach użytkowych)¹⁰; *kaczy* (ogólnopol.)¹¹, *kaczkowy* (niezapisany w najnowszych słownikach, ale funkcjonujący w publicznych tekstach użytkowych)¹².

Pod względem semantycznym tylko nieliczne synonimiczne warianty przymiotnikowe istnieją do dziś bez zmiany znaczenia, np.: *folwarkowy*, *folwarczny*, *folwarczany*; *konopny*, *konopniany*, *konopiany*. Niektóre derywaty utrzymały to samo znaczenie ogólne, częściowo wspólne, ale odmienne były – od czasów staropolskich do najnowszej polszczyzny – pewne aspekty szczegółowe, poświadczane niejednakowym zakresem występowania synonimicznych przymiotników. Tę sytuację ilustruje para derywatów *rybi* – *rybny*, w której niuanse znaczeniowe uzewnętrzniają się przez inną łączliwość leksykalną (zob. poniżej znaczenia 1., 3., 4.) z niewielką częścią wspólną (zob. znaczenie 2.), zróżnicowaną na poziomie łączliwości wyrazowej i frekwencji na korzyść przymiotnika *rybny* w przeciwieństwie do jego pokrewnego derywatu *rybi* o mniejszym stopniu użycia. Wykaz znaczeń obu przymiotników przedstawia się następująco:

rybi (1. ‘związany z rybą jako zwierzęciem’: a) ‘częściami ciała i jego wytworami’ (np.: *rybia skóra*, *rybi szkielet*, *rybie ości*, *rybi zapach*, *rybia ikra*, *rybi śluz*), b) ‘byciem rybą’ (np.: *rybia populacja*, *rybi drobiazg*, *rybia drobnica*), 2. ‘przyrządzony z ryby’ (np.: *rybia zupa*, *rybia mączka*, *rybie dania*), 3. ‘podobny do ryby’ (np.: *rybie spojrzenie*, *rybi wzrok*, *rybi kształt*), 4. frazeologizm: *rybi temperament* ‘pozbawiony emocji’) (WSJP PAN) – *rybny* (1. ‘związany z rybą jako istotą żywą’: a) ‘miejsce, w którym żyje dużo ryb’ (np.: *jezioro rybne*, *rzeka rybna*, *staw rybny*), b) ‘miejsce związane z hodowlą, przetwórstwem i sprzedażą ryb’ (np.: *sklep rybny*, *targ rybny*, *przetwory rybne*), 2. ‘związany z rybą jako potrawą’ (np.: *konserwa rybna*, *sałatka rybna*, *zupa rybna*, *dieta rybna*) (WSJP PAN).

8 Współcześnie leksem *folwarkowy* jest używany do opisu dawnych dziejów w celach naukowych lub użytkowych (np. kulturowych, etnograficznych, architektonicznych): *budynek folwarkowy*, *folwarkowy system gospodarki rolnej*. Ponadto w związku z modą na ludowość, promowanie regionów, agroturystykę przymiotnik ten jest często reaktywowany w celu stylizowania zjawisk w użytkowych sferach życia (kulinaria, rozrywka), np.: *folwarkowy charakter restauracji*, *potrawy folwarkowe*, *kuchnia folwarkowa*, *folwarkowe burgery*, *folwarkowy zwierzyniec*, *folwarkowy zespół muzyczny*.

9 Od XIX wieku przymiotnik *folwarczny* coraz bardziej się upowszechnia w polszczyźnie. W NKJP znajdują się 52 przykłady użycia tego derywatu w tekstach historycznych i współczesnych, np.: *wieś folwarczna*, *gospodarka folwarczna*, *zabudowania folwarczne*, *folwarczny sposób zarządzania*, *kultura folwarczna*, *zespół dworsko-folwarczny*, *keczup folwarczny*, *majonez folwarczny*.

10 Przymiotnik *folwarczany* pojawia się we współczesnych tekstach m.in. o dawnej polskiej kulturze, architekturze, zabytkach, np.: *kompleks pałacowo-folwarczany*, *zabytkowy zespół dworsko-folwarczany*, *folwarczany układ wsi*, *folwarczany szlachcic*, *folwarczany ekonom*, *folwarczany wschód*.

11 Na przykład: *kaczy chód*, *kaczy dziób*, *kaczy smalec*, *kaczy tłuszcz*, *kaczy przysmak*.

12 Na przykład: *chód kaczkowy*, *kaczkowy smak*, *kaczkowe nadzienie*, *sezon kaczkowy*, *staw kaczkowy*, *kaczkowy weekend*, *dziobak kaczkowy* (ptak), *przełącznik kaczkowy*, *śpiwór kaczkowy* ‘przylegający do ciała’, *kaczkowy jednorożec* (zabawka dla dzieci).

W wielu bliskoznacznych derywatach, które utrzymały się od staropolszczyzny do czasów współczesnych (XX–XXI w.), zaszły na pewnym etapie rozwoju zmiany znaczenia, np.: *dworny* (daw. ‘dworski’, dziś ‘wytworny, elegancki’); *jarzynny* (daw. ‘wiosenny, tegoroczny’, potem ‘warzywny’, obecnie z kwalifikatorem *daw.*), *jarzynowy* (daw. ‘wiosenny, tegoroczny’, dziś ‘warzywny’); *kokoszowy* (przym. od przestarz. *kokosz* ‘kwoka’ funkcjonujący od XVII w. jako stałe określenie w nazwie *kokoszowa wojna* – nieudana XVI-wieczna wyprawa polskiej szlachty na Wołochów [SWil, t. 1: 506; SW, t. 2: 393] – tzn. jest wyspecjalizowany onomastycznie); *kozłowski* (w staropolszczyźnie rzadki jako przymiotnik w zn. ‘związany z kozłem’, częsty zaś od XIV w. w funkcji nazwy własnej, tj. nazwiska [SStpNO, t. 3: 123], oraz jako przymiotnik od nazw miejscowości *Kozłowo* i *Kozłów* [NMP 2003, t. 5: 247–250]).

W wypadku niektórych synonimów wszystkie warianty przeszły modyfikacje semantyczne i funkcjonują do dziś w zawężonych znaczeniach. Taką specjalizację znaczenia przeszły m.in. przymiotniki *owocny* i *owocowy*. Po długim okresie synonimii oba utworzone różnymi przyrostkami przymiotniki uzyskały własne znaczenia. Na przykład leksem *owocny* od XV do XVIII wieku oznaczał ‘owocowy’ i równoległe miał jeszcze drugie znaczenie ‘przynoszący korzyści’, które później stało się jego znaczeniem podstawowym. Natomiast derywat *owocowy* występujący od XV wieku w zn. ‘rodzący owoce’ zachował je do dziś, a oprócz niego miał od XVI do 1. połowy XX wieku jeszcze drugie znaczenie ‘owocny, przynoszący korzyści’, współcześnie już nieużywane.

Jak zatem widać, specjalizacja (zawężanie) znaczenia poszczególnych leksemów odbywała się w różnych okresach historycznych i była kontynuowana w polszczyźnie XX-wiecznej, istnieje też współcześnie¹³. Na przykład pary wariantów *rybi* – *rybny* dotknęła w dobie staro- i średniopolskiej, pary *pszczonczny* – *pszczonczny* w dobie nowopolskiej (XIX w.). Zawężenie znaczenia – zauważalne około XIX–XX wieku – objęło także dawne synonimy: *wiekui*, *wieczny*, *wiekuisty*, *wieczysty* i *wiekowy*. Z tego ciągu bliskoznaczników zanikł staropolski wariant *wiekui*, nieudokumentowany po XV wieku, pozostałe zaś wyspecjalizowały się semantycznie: *wieczny* ‘nieskończony, nieśmiertelny lub długo trwający’ (np.: *życie wieczne*, *wieczna szczęśliwość*, *wieczne kłopoty*), *wiekuisty* ‘nieograniczony w czasie’ (np.: *Bóg wiekuisty*, *światłość wiekuista*), *wieczysty* ‘trwający na wieki’ (np.: *wieczysta adoracja*, *prawo wieczyste*, *księgi wieczyste*), *wiekowy*: (a) ‘liczący wiele lat lub wieków’ (np.: *wiekowy starzec*, *wiekowe drzewa*), (b) ‘mieszczący się w określonym przedziale wiekowym’ (np.: *kategoria wiekowa*, *kryterium wiekowe*). W XX wieku proces specjalizowania się znaczeń, odzwierciedlający się w nieco innej łączliwości leksykalnej, przeszły jeszcze inne dawne synonimy, np.: *śnieżny*, *śniegowy*, *śnieżysty* czy też *wieczorny* i *wieczorowy*.

3. Recesywne i ekspansywne warianty przymiotnikowe

Jak pokazuje zebrany materiał, w zakresie wariacji przymiotników dokonuje się w dziejach polszczyzny proces regulowania nadmiaru obocznych form synonimicznych. Przejawia się

13 Proces specjalizowania się znaczenia (jego zawężania) jest jednym z głównych mechanizmów modyfikowania znaczeń wyrazów. Jak twierdzi Danuta Buttler (1978: 49), może on występować samoistnie jako efekt rozwoju semantycznego leksemów lub też współtowarzyszyć różnym przekształceniom semantycznym, które w rezultacie prowadzą do „różnicowania jednoznacznych elementów leksykalnych – dubletów, wariantów fonetycznych i morfologicznych [...]”.

on najczęściej przez zanikanie niefunkcjonalnych derywatów przymiotnikowych i stabilizowanie się wariantów najbardziej wyrazistych semantycznie i językowo ekonomicznych. Liczba opisanych powyżej bliskoznaczników uległa na przestrzeni wieków znacznemu zmniejszeniu. Z przebadanych 192 form do dziś w polszczyźnie ogólnej pozostały 82 (42 procent), w gwarach 34 (18 procent), a 76 (40 procent) wyszło z użycia lub ewentualnie funkcjonuje w gwarach. Wśród recesywnych przymiotników znajdują się: (1) warianty o archaicznej postaci leksykalnej (*rybitwski // rybitwcki // rybicki* ‘rybacki’, *drabny // drabowy* ‘drabiniasty’, *pożytny* ‘pożyteczny’, *owieczy* ‘owczy’, *śłodeczny* ‘śłodki’) oraz o dawnej postaci graficzno-fonetycznej: *kmiety // kmieci* ‘kmiący’, *wieczerzny* ‘wieczorny’, w tym również poświadczające historyczne zjawiska językowe, np. formy bez przegłosu typu: *miedny, miedowy, wieczerny*, a także wyrazy dialektalne, np. *miedzwny* ‘miodowy’ od gwarowego *miedźwiedz* (psł. *medvěď* ‘miodojad’) (WSEHJP 2008: 433), oraz formy nawiązujące do wyrazów obcych typu *owoszczowy* (w polszczyźnie w zn. ‘owocowy’); (2) formy odmiany rzeczownikowej, zwłaszcza z przyrostkami dzierżawczymi *-ow (-ew), -yn*, np.: *gnojow, koniow, kaczyn*, oraz z końcówką zerową: *pożyteczen, pit*; (3) warianty fonetycznie miękkie na *-i, -ni*, np.: *kmieci, ogrodni, wieczni*¹⁴; (4) dawne derywaty paradygmatyczne na *-y*, np.: archaiczne *kamienny // kamiony* lub przestarzałe *wyczy* ‘wyczany’; (5) wycofywanie się formacji z sufiksem *-ny* na rzecz derywatów z *-i // -y*: *pszczelny* → *pszczeli* lub z *-owy*, np.: *chlebny, ogrodny* → *chlebowy, ogrodowy*; (6) zanik części wariantów z sufiksem *-owy* zastępowanych przez derywaty: (a) z formantem *-ski* (np.: *koniowy, dworowy, młynowy* → *koński, dworski, młyński*); (b) z formantem *-any* (np.: *owcowy, wykowy* → *owczany, wyczany*); (c) paradygmatyczne z *-i // -y* (np.: *koźłowy, kaczkowy, kmiociowy* → *koźli, kaczy, kmiący*); (d) wycofywanie się niewyraźnych znaczeniowo derywatów na *-owy*, nawiązujących do peryferyjnego (metaforycznego lub metonimicznego) znaczenia leksemu, od którego pochodzą, np.: *kamieniowy* ‘związany lub kojarzący się z kamieniem w zn. przenośnym, tj. ropą naftową, a także rodzajem choroby czy też jednostką wagi’; *kokoszcowy*, nawiązujący do XVI-wiecznej tzw. wojny kokoszcowej, podczas której wojsko skonsumowało duże ilości drobiu (Swil, Sw).

Wariantami najbardziej ekspansywnymi okazały się różne formacje przymiotnikowe z przyrostkiem *-owy* (np.: *cebulowy* zam. *cebulny*; *chlebowy* zam. *chlebny*; *gnojowy* zam. *gnojny, gnoisty*; *oborowy* zam. *oborny*; *ogrodowy* zam. *ogrodny*) oraz z przyrostkiem *-ski* (np.: *dworski* zam. *dworowy, dworny*; *koński* zam. *koniowy, koni*; *młyński* zam. *młynowy, młynny*). Zwiększona produktywność sufiksów *-owy* i *-ski* odbyła się kosztem ograniczania użycia formacji z przyrostkiem *-ny*. Do formantów, które zyskały na sile, należą także: *-any* (*folwarczany, kapuściany, wyczany*) oraz *-asty* (*drabiniasty, głowiasty, stokłosiasty*).

Drugim czynnikiem regulującym zbyt duży zasób synonimicznych przymiotników jest specjalizacja znaczeniowa. Modyfikacje semantyczne (zawężanie znaczenia), które zaszły w poszczególnych bliskoznacznikach, doprowadziły do rozgraniczenia znaczeń, np.: *dworski* – *dworny*;

14 Indywidualne dzieje każdego przymiotnika są bardziej zawiłe, np. wariant na *-y* (*kmiący*) i jego fonetyczny miękki odpowiednik z *-i* (*kmieci*) zdominował wariant na *-owy* (*kmiociowy*). Natomiast w wypadku drugiego derywatu na *-ny* (*ogrodny*) można zauważyć, że ustąpił on miejsca formie z *-owy* (*ogrodowy*).

kamienny – *kamienisty*; *owocny* – *owocowy*; *śnieżny* – *śniegowy* – *śnieżysty*; *wieczny* – *wiekui-
sty* – *wieczysty* – *wiekowy*; *wieczorny* – *wieczorowy*. Nastąpiły także zmiany funkcji i zakresu
występowania derywatów: *kokoszy* – *kokoszowy* (tylko w funkcji elementu nazewniczego *wojna
kokoszowa*); *koźli* – *koźłowski* (przymiotnik *koźłowski* wyszedł z użycia, a jego ślad pozostaje
dziś w przymiotnikach odmiejscowych oraz w nazwisku *Koźłowski*). Niektóre formanty stały
się wykładnikami wielu różnych kategorii znaczeniowych, np.: *-owy*, *-ski*, *-ny*, inne zaś specja-
lizują się znaczeniowo: *-isty* // *-ysty*, *-asty* (np.: *kamienisty* ‘pełen kamieni’, *piaszczysty* ‘pełen
piasku’, *drabiniasty* ‘podobny do drabiny’, *głowczasty* ‘podobny do głowy, kulisty’).

Zakończenie

W procesie normalizowania się zasobu synonimicznych przymiotników uwidaczniają się
trzy główne tendencje językowe: do precyzowania znaczenia, ekonomiczności i ujednolice-
nia języka. Precyzowanie znaczeń przymiotników odbywa się m.in. wskutek wspomnianego
wcześniej specjalizowania się znaczeń wyrazów i formantów słowotwórczych.

Tendencja do ekonomiczności językowej przejawia się poprzez usuwanie archaicznych
wariantów o nieprzejrzystej motywacji słowotwórczej i zastępowanie ich formami czytelnymi
morfologicznie, np.: *rybitwski* // *rybitwcki* // *rybicki* → *rybacki*; *drabny* // *drabowy* → *drabinia-
sty*, *pożytny* → *pożyteczny*. Najbardziej widocznym przejawem oszczędności językowej jest
zanikanie derywatów wielosylabowych, zwykle sufiksalnych, rzadziej paradygmatycznych
(np.: *bykowy*, *drzewowy* // *drzewiany*, *jarzynny* ‘wiosenny’, *kaczkowy* // *kaczcpany*, *kamie-
niowy*, *kmieciowy*, *koniowy*, *konopiany* // *konopniany*, *koźłowy* // *koźłowski*, *owieczy* // *owiecy*,
robotliwy), a utrzymywanie się derywatów krótszych sylabicznie, często paradygmatycznych,
niekiedy sufiksalnych (np.: *byczy*, *drzewny*, *jary*, *kaczy*, *kamienny*, *kmiecy*, *konopny*, *koński*,
koźli, *owczy*, *robotny*). Natomiast tendencja do ujednolicenia języka uwidacznia się przez
zanikanie derywatów gwarowych, np.: *drzewniany*, *kmieczy*, *miedzwny* // *miedzny*, *owieczy* //
owiecy, *pity*, *robotliwy*, oraz usuwanie form z obocznościami, np.: *drewny* → *drzewny*, *jarzy* →
jary, *łodny* → *łodziowy*.

Wymienione tendencje często współdziałają ze sobą, wpływając na usunięcie lub upo-
wszechnienie określonych derywatów.

Źródła

Haur J.K. 1675: *Ekonomika ziemiańska generalna*, w drukarni dziedz. Krzysztofa Schedla, nakładem Gerzego Schedla,
Kraków.

Haur J.K. 1679: *Ziemiańska generalna ekonomika*, Typis Vniversitatis, Drukarnia Akademicka, Kraków.

Haur J.K. 1689: *Skład abo skarbiec znakomitych sekretow oekonomiej ziemianskiej*, w drukarni Mikołaja Alexandra Schedla,
Kraków.

Wybrane hasła ze słowników (ESXVII, Kn, L, SJPdOr, SPXVI, SStp, SW, SWił, Tr, WSJP PAN).

Bibliografia

- Białoskórska M. 1994: *Staropolskie semantyczne dublety słowotwórcze rzeczowników i ich kontynuacje w polszczyźnie XVI oraz XX wieku*, [w:] M. Kucala, Z. Krążyńska (red.), *Studia historycznojęzykowe*, t. 1, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków.
- Boryś W. 2010: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Buttler D. 1978: *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Domaradzki M. 1992: *O szeregach synonimów tworzonych przez współtematyczne formacje atrybutywne*, „Poradnik Językowy”, z. 6, s. 447–455.
- ESXVII: *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, red. W. Gruszczyński (online: <https://sxvii.pl>, dostęp: 23 września 2023).
- Foland M. 1975: *Rzeczowniki z przyrostkiem -ota we współczesnym języku polskim. II. Różnice znaczeniowe między współpodstawnymi formacjami z przyrostkami -ota, -ość i -ota, -stwo typu ciemnota – ciemność i głupota – głupstwo*, „Poradnik Językowy”, z. 7, s. 369–378.
- Jadacka H. 1986: *Synonimia słowotwórcza – perspektywy badawcze*, „Poradnik Językowy”, z. 6, s. 404–412.
- Jaros I. 2021: *Synonimia słowotwórcza przymiotników w gwarach – wybrane problemy interpretacyjne*, „Gwary Dziś”, t. 14, s. 95–104.
- Kaliszan J. 2000: *Synonimia słowotwórcza rzeczowników w języku polskim i rosyjskim*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Kartoteka Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku (online: www.rcin.org.pl/publication20029, dostęp: 20 września 2023).
- Kaszewski M. 2022: *Synonimia słowotwórcza rzeczownika w polszczyźnie XVII i XVIII wieku (na materiale ze słowników Grzegorza Knapusza, Jana Ernestiego i Michała Abrahama Troca)*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków.
- Kleszczowa K. 2003: *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Kleszczowa K. 2012: *Stabilne w żywiole przemian. Ze studiów nad historią polskich przymiotników*, [w:] K. Kleszczowa, *Tajemnice dynamiki języka. Księga jubileuszowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 230–238.
- Kleszczowa K. 2021: *Synonimia słowotwórcza – jej istota, mechanizmy powstawania i likwidowania*, [w:] P. Kowalski (red.), *Słowotwórstwo w przestrzeni komunikacyjnej*, Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 145–156.
- Kn: G. Knapski, *Thesaurus polono-latino-graecus seu promptuarium lingua Latinae et Graecae [...]*, typis et sumptu Francisci Caesarij, Kraków 1621.
- KNStp: A. Krasnowolski, W. Niedźwiedzki, *Słownik staropolski*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1920.
- L: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 1807–1814.
- Łoś J. 1925: *Gramatyka polska, cz. 2: Słowotwórstwo*, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Lwów–Warszawa–Kraków.
- MAGP: *Mały atlas gwar polskich*, red. K. Nitsch, M. Karaś, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1957–1970.
- Mról-Ostrowska E. 1962: *Formacje z przyrostkiem -ość w strukturze języka XVI wieku*, [w:] M.R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz (red.), *Odrodzenie w Polsce*, t. 3: *Historia języka, cz. 2*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, s. 303–501.
- NKJP: Narodowy Korpus Języka Polskiego (online: <http://nkjp.pl>, dostęp: 12 września 2023).
- NMP: *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, red. K. Rymut, t. 5, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków 2003.
- OJ UW: Obserwatorium Językowe Uniwersytetu Warszawskiego (online: <http://obserwatoriumjezykowe.uw.edu.pl>, dostęp: 18 września 2023).
- Podraza A. 1961: *Jakub Kazimierz Haur. Pisarz rolniczy z XVII wieku. Studium z dziejów polskiej literatury rolniczej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Rieger J. (red. nauk.) 1997: *Słownik polsko-cerkiewnosłowiańsko-ukraiński Teodora Witwickiego z połowy XIX wieku*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa.
- Sieradzki A. 1991: *Derywacja przymiotników denominalnych w siedemnastowiecznych księgach miejskich Gniezna*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.

- SJPDoR: *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958–1969.
- SPXVI: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa (t. 1–34), K. Mrowcewicz (t. 35–39), t. 1–22, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1994, t. 23–39, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1995–2021.
- SStp: *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 1–9, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–1987, t. 10–11, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków 1988–2002.
- SStpNO: *Słownik staropolskich nazw osobowych*, red. W. Taszycki, t. 3, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1971–1973.
- SW: *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1–8, nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego, Warszawa 1900–1927.
- SWil: *Słownik języka polskiego*, t. 1–2, wyd. staraniem i kosztem M. Orgelbranda, Wilno 1861.
- Szczaus A. 2005: *Rzeczownikowe synonimy słowotwórcze w polszczyźnie XVI wieku*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- Tr: M.A. Troc, *Nowy dykjonarz, to jest mownik polsko-niemiecko-francuski*, wyd. J.F. Gleditsch, Lipsk 1764.
- Wawrzyńczyk J. (red.) 2004: *Wielki słownik rosyjsko-polski z kluczem polsko-rosyjskim*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- WSEHJP: K. Długosz-Kurczabowa, *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- WSJP PAN: *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Żmigrodzki (online: <https://wsjp.pl>, dostęp: 12 listopada 2023).

Summary

Synonymy in adjectival derivatives in the history of the Polish language

Keywords: synonymy, adjective, word-formation variant, trends in word-formation.

The article presents the issue of coexistence in the old Polish language of synonymous adjectival derivatives, belonging to the same word family, such as *ogrodowy // ogrodni // ogrodowski* [garden] and methods of regulating the excessive number of synonymous lexemes. The source of a basic part of the discussed word-formation derivatives were the books of the baroque writer Jakub Kazimierz Haur, in which two or three unambiguous adjectives appear next to each other. Based on lexicographic data, the following items were reconstructed: a hypothetical number of word-formation and phonetic variants, types of derivations and formants, the duration of functioning of similar adjectives in written Polish and the presumed frequency of their using. The analysis allowed us to determine nationwide and dialectal variants, frequent and rare, and structures that are still vital and archaic ones. The research material revealed both expansive and recessive adjectival derivatives and linguistic tendencies that organize the stock of old synonymous adjective formations.